

ČESKÝ HISTORISMUS DRUHÉ POLOVINY 19. STOLETÍ
MEZI MONARCHISMEM A DEMOKRATISMEM

Jan Havránek

Při výkladu pojmu historismus se tento referát přidržuje toho pojetí, které mu dávají dějiny umění a které také tanulo na mysli pořadatelům této konference - jak a kdy se historická tematika projevuje v uměleckých dílech, jakou společenskou funkci má v nich pozornost, která je věnována historii, historickým osobnostem a událostem. Základní otázkou v tomto referátu je proces vytlačování monarchismu, víry v dobrého a spravedlivého krále, v českém veřejném mínění a nahrazování monarchismu demokratismem, vírou v lid, v demokratickou minulost národa. Demokratismus zůstává však v tomto případě v mezích demokratismu buržoazního.

Umělecká díla - pomníky, monumentální obrazy a ojediněle i díla hudební a literární - odrážejí v předbřeznovém období poměr k historii. Postavy přemyslovských knížat a králů, panovníků z rodu lucemburského jsou tu častým námětem. Avšak je to doba, kdy se v Praze - ponejprv a naposledy - buduje i pomník habsburského panovníka Františka I., a to na nově budovaném nábřeží. Kolem výstavby tohoto nábřeží a jeho financování propuká spor mezi zemským, ještě převážně aristokratickým sněmem a centrální vídeňskou vládou, /1/ ale sama otázka zbudování pomníku není a nemůže být věcí spornou. Jen Karel Havlíček si při pohledu na novogotickou konstrukci obklopující sochu císařovu spolu s postavami symbolizujícími šestnáct českých krajů v epigramu povzdechl: "*Kol kolem Čechů chlouba a uprostřed velká trouba*". /2/ Ovšem tento ironický tón byl tehdy výjimkou. Monarchismus byl ještě stále hluboce zakořeněn nejen ve třídě aristokratických velkostatkářů, usilovně hájící všechny prvky feudálního řádu, ale i mezi měšťanstvem a venkovským lidem, kde stále, byť i nepříliš intenzívně, žilo přání mít dobrého, spravedlivého panovníka, který zabraňuje svévoli pánů a úředníků.

Druhá polovina 19. století byla ve znamení velkých posunů ve vlivu, početnosti a v neposlední míře i zámožnosti těchto tříd. Aristokracie - a podobně i církve - neekonomicky využívala svého bohatství uloženého v pozemkové držbě i tezaurovaného v zámcích, palácích i uměleckých sbírkách. Buržoazie podnikala v obchodě i průmyslu a jako celek bohatla, i když ne všechny její složky stejným tempem. Vedle buržoazie stály i střední městské vrstvy, převážně úřednictvo a početná maloburžoazie. Jejich boj o politická práva, a tím i o kontrolu prostředků poskytovaných státu je přiváděl do konfliktů jak s velkostatkáři, tak s byrokracií, a tak je tlačil na protimonarchistickou pozici. Zároveň však buržoazie potřebovala ochranu státního aparátu proti stále početnější a mocnější dělnické třídě.

Za zálohu monarchismu pokládali Habsburkové i jejich nejbližší aristokratičtí poradci venkovský lid, zvláště zámožné selské vrstvy. Postava vůdce tyrolské protinapoleonské rebelie Andrease Hofera, tak často portrétovaná jako příklad rakouského vlastenectví, se tu zdála být vzorem a zárukou. Avšak na českém venkově bylo jinak, monarchismus tu neměl nijak silnou pěst, zejména ne v bohatém polabském kraji, kde již přestup českých rodin k protestantismu po tolerančním patentu naznačoval, že odpor proti oltáři bude doprovázen i neláskou k trůnu.

Nejméně působil monarchismus pochopitelně na dělnickou třídu, která ve chvíli, kdy se politicky uvědomovala, přejímala republikánské, socialistické ideje společnosti rovnoprávných občanů. V ideologii dělnické třídy již nebylo místa pro "spravedlivého" krále.

Výbuch revoluce v březnu roku 1848 uvedl do rychlého pohybu proměny, které šly k likvidaci absolutismu. Hněv se však obrátil proti vládě personifikované Metternichem, ne proti monarchovi. Při prvních projevech sympatií s revolučním ruchem v jarních měsících se nejednou setkáváme s tím, že panovník zůstává nejen mimo veškerou kritiku, ale naopak, je místy ještě vzýván jako symbol spravedlivého státu. V českých pramenech této doby však vždy najdeme jen jedno, jediné označení panovníka - král, král český.

Tak tomu bylo i v Plzni. Atmosféru revolučních dní tu vystihuje J. J. Toužimský: *"S Prahou svorně kráčela Plzeň. I v Plzni konáno slavné rekviem za padlé ve Vídni, jež 30. března uspořádali studující filozofie, tj. sedmé a osmé třídy. V arciděkanském*

chrámu uvnitř černě vyzdobeném postaven uprostřed vysoký katafalk s odznaky studentskými a řadami hořících kolem voskovic. Ve čtyřech úhlech plály mezi vavřínovými věnci obětní ohně. Na rakvi visel vavřínový věnec a vznášely se dva bílé prapory. Purkmistr Kopecký s magistrátem, profesori Smetana, Sedláček aj., měšťané a mnoho účastníků vyplňovalo kobky chrámové. Čestnou stráž u katafalku konalo šest studujících s tasenými šavlemi a čtyři gardisté ve zbrani. Před chrámem stál měšťanský sbor ostrostřelecký s hudbou, studentské legie a národní garda, jež byly právě zřizovány. Večer zpívalo studentstvo v divadle hymnu padlým. V Plzni vzdáhal se nový život a dosud nevídaný ruch." /3/

Tak viděl plzeňskou tryznu historik po půl století. Ale dobové vyobrazení katafalku ukazuje něco jiného než "odznaky studentské". Jsou tu velký erb království českého s korunou a dále menší erby království uherského a jiných zemí monarchie s korunami královskými a čapkami arcivévodskými a vévodskými. /4/ Tuto atmosféru dobře vystihl nápis na praporu plzeňské Národní gardy: "Pro vlast a krále!" /5/

Stejně svědectví podávají některé veršované apely z revolučního jara roku 1848. Tak v *Písničkách radosti*, letáku datovaném 15. března 1848, nese jedna ze tří básní nadpis *Královská*. /6/

Královská

Bůh krále chraň!

A vše, co bude počínáno

A v správu jeho vlastem dáno,

K blahu se staň!

Bůh krále chraň!

Bůh krále chraň!

A v jeho radě, v jeho právu,

Ať jasná pravda hlásá slávu,

To mocná zbraň,

Bůh krále chraň!

Ale i v pozdější básni V. Filípka, nazvané *Pro krále a vlast* nacházíme podobnou identifikaci krále a české vlasti. /7/ Druhá sloka zní takto:

Národ český po vše časy

v lidstva ctnostech pevně stál.

*Svaté byly mu vždy hlasy:
Čest a právo, vlast a král !
Otců dávných,
mocných, slavných,
my jsme zdární vnukové,
tělem, duší Čechové.*

Idealizovaný král však měl v roce osmačtyřicátém i konkrétní podobu nemocného, neschopného Ferdinanda V., jemuž, jako z nouze ctnost, přidáno oficiózy přízvisko: "Dobrotivý". Vídeňáci mu dali trefnější asi označení: "Nandl, der Trottel". /8/ Když byl dne 2. prosince 1848 v Olomouci abdikován a na jeho místo dosazen osmnáctiletý František Josef - tuto scénu máme v barevné vitráži vyvedenu v oknu presbytáře chrámu svatomořického v Olomouci -, pochopili čeští liberálové a demokraté postupně, ale vcelku dosti rychle, že tato změna na trůně je jen jedním z kroků k likvidaci revoluce. Za všechny možno citovat plzeňského vlastence Františka Josefa Smetanu, který si po vydání oktrojované ústavy poznamenal:

*"Co nám dal pán dobrotivý,
vzal nám zas urputný kluk." /9/*

Pravda, byl to jen zápis, sdělení sobě samému, ale náladu jistě postihl znamenitě.

Na trůn, který měl pak držet po 68 let, vstupoval František Josef v doprovodu uniformovaných, načas velice ustaraných pánů, sám také ve vojenském - oč jiné znamení než to, s nímž vstupovala na dráhu panovnickou v dívčích šatech před parlamentem královna Viktorie, jak to líčí - jistě idealizovaně - Lytton Strachey. Kdo vítal, Františka Josefa, to byla šlechta, v první řadě snad vysoká česká aristokracie. Felixi Schwarzenbergovi bylo svěřeno předsednictví vlády a Lvu Thunovi ministerstvo školství.

Zatím na pražském Hradě prožíval svou dlouhou penzi císař a král Ferdinand I. Na jeho dvoře, podobně jako František Palacký, vychovatel na dvoře předchozího pražského královského penzisty Karla X., našel uplatnění Čech, tentokráte umělec. Oslavná rakušácká knížka o tom hovoří: "Bedřich Smetana ... Roku 1850 dostalo se mu velikého vyznamenání. Císař a král Ferdinand Dobrotivý, jenž Prahu za své sídlo si zvolil, povolal Smetanu ke svému

dvoru, aby tam každého dne od 7 do 8 hodin večer na klavíru rozličné skládky přednášel." /10/ Prý, jak znám z doslechu od svých muzikantských předků, hrával tam na přání svého příznivce škály.

Avšak podobná gesta vůči jednotlivým českým umělcům i literátům ze strany vlády a jí blízké "české" aristokracie byla podmíněna vždy tím, že čeští vzdělanci se podřídí její politické koncepci. Na Vídeňský denník, redigovaný Josefem Jirčkem, dal Schwarzenberg 5000 zlatých a řada dalších magnátů částky jen o málo nižší, /11/ k odběru Slovníku naučného, redigovaného F. L. Riegrem, se na sklonku padesátých let přihlásilo "sotva pět ze šlechty české", takže tvořili jen necelé promile mezi 5600 abonenty tohoto díla. /12/

Ve zkratce můžeme tento vztah mezi "böhmisch" šlechtou a vedoucími kruhy českého národně liberálního tábora ilustrovat na vztahu hraběte Lva Thuna, který je právem v nejnovější práci Václava Žáčka označen za skutečného zakladatele austroslavismu, /13/ k Františku Palackému. Thunovy dopisy Palackému z předbřeznového období jsou psány česky, a to ve velice přátelském tónu. Například dopis ze 17. ledna 1846 končí slovy: "*Se srdečnou úctou Vašnostin přítel a ctitel upřímný L. Thun.*" V březnu 1850 mu pak zasílá již jen dopis německý na ministerském papíře, plný výčitek za rok osmačtyřicátý, /14/ dopis, který se v obsahu i tónu jen málo lišil od onoho označení Palackého za "hanbu" /Schandenfleck/ rakouského mocnářství, kterým jej veřejně obšťastnil pražský velící generál Eduard Clam-Martinic. /15/. Vztah Čechů ke Lvu Thunovi pochopitelně odrážel i jejich rostoucí sebevědomí a nezávislost na podpoře šlechtických ochránců. Projevuje se to mj. ve slovníkových životopisných heslech. Riegrův Slovník naučný o něm uvádí: "Uznav záhy nevyhnutelnou potřebu jazyka českého, naučil se mu tak důkladně, že jím úplně vládl slovem i písmem; ano což více, přilnul s upřímnou láskou k národnosti české, i stal se jedním z předních jejích obránců. /16/ Ottův slovník naučný - příslušný díl vyšel až roku 1906 - mluví o tom, že v roce 1848 "*patřil k oněm málo aristokratům, ve které Čechové pro jejich smýšlení kladli smělé naděje. Ale záhy byl pozdným omyl. ... rád nazýval češtinu svým jazykem přirozeným, ba pokoušel se jednou psáti Palackému česky.*" /17/ Zatímco ve vylíčení politického postoje má k pravdě blíže mladší z obou slovníků, když dovozuje, že jeho podpora českého národního hnutí byla jen podmíněná a vázána na to, že české národní hnutí podpoří jeho konzervativní koncepcí,

má ve věci jeho znalosti češtiny více pravdy slovník Riegrův. Vždyť českých dopisů Palackému je zachováno více a také jiné jeho české rukopisy svědčí o tom, že češtinu plně ovládal. /18/

To, co následovalo po tomto rozchodu velkostatkářské konzervativní aristokracie, věrné myšlenky monarchismu, s českým národním hnutím, nebylo již nikdy víc než dočasné, podmíněné spojenectví. Jindřich Clam-Martinic, který v šedesátých letech stál v čele jejich strany, vypracoval pro své přátele na přelomu let 1860 a 1861 nástin politického programu, v němž počítal s Čechy, zejména s "českým sedlákem", jako s oporou monarchistických konzervativců proti "německým demokratům" a přemrštěně nacionalistické "většině Maďarů". /19/ Spojenectví, dočasný sňatek z rozumu, bylo pak uzavřeno na známé schůzce u V. V. Tomka. Bouřlivá šedesátá léta několikrát přinesla na dohled společný cíl - korunovaci Františka Josefa za českého krále, uznání českého státního práva. Nejblíže se zdála být 12. září 1871, kdy František Josef slavnostně vyhlásil: "*Majíce na paměti státoprávní postavení koruny české a jsouce sobě povědomi slávy a moci, kteréž tato koruna nám a předkům našim propůjčila, mimoto jsouce pamětlivi neoblomné věrnosti, s kterou obyvatelstvo země české každé doby trůn náš podporovalo, uznáváme rádi práva tohoto království a jsme hotovi toto uznání přísahou naší korunovační obnoviti.*" /20/ Slavnostní slib zazněl, dohody o fundamentálních člancích byly připraveny - ale soustředěná opozice Buesta a Andrásyho, uherské vlády i vídeňské ulice stačila během měsíce podlomit konzervativní Hohentovovu vládu a zabránit panovníkovi ve splnění slova. Konzervativní čeští šlechtici se vzdávali naděje, že budou při tom, když kardinál Bedřich Schwarzenberg, arcibiskup z prvního knížecího domu v zemi, vloží korunu svatováclavskou na hlavu Habsburkovu, a česká měšťanská veřejnost byla hluboce uražena, že "*práva tohoto království*" byla zneuznána.

Iluze kolem českého krále, iluze, v jejichž znamení vznikala Libuše a které našly svůj odraz v královské lóži Národního divadla, utrpěly další, již smrtelnou ránu. Český monarchismus dožíval již jen v úzkém kruhu Jirečků a Tomků a své mlhavé naděje spojoval s korunním princem Rudolfem. Ale František Josef zůstal pro Čechy jen císařem, cizím, rakouským císařem - nestal se jejich, českým králem.

Tato historická situace, při níž se politické změny odehrávaly na půdě měnící se díky hlubším přesunům ekonomické váhy a síly jednotlivých tříd, působila na všechny druhy umění, ale ne

na všechny stejně silně. Umělečtí tvůrci nežili ve vzduchoprázdnu, museli si svou práci vydělávat. Ti, jejichž tvorba byla závislá na zakázkách státu, země, měst, například tvůrci monumentálních staveb či soch, museli respektovat přání mocných a bohatých. A naopak ti, jejichž literární výtvořiny zaplňovaly stránky novin a časopisů, měli jiného chlebodáře - průměrného měšťáka, čtenáře, který ve svých Národních Listech hledal odraz toho, co si sám myslel, co se mu líbilo, a co ne. Ostatní umělci byli více či méně závislí na různých dobrodincích, přesto však čeští umělci svými díly vyjadřovali skoro vždy ideje pokrokovější a nejednou mnohem pokrokovější, než byl ideový svět těch, na nichž byli hmotně závislí. Ale sám fakt této závislosti nelze přehlížet. Vždyť z hospodářských důvodů ztroskotalo ve čtyřicátých letech české divadlo v Růžové ulici, hospodářské důvody přiměly k odchodu do ciziny řadu nadaných hudebníků i výtvarníků. Málo, velmi málo bylo mezi českými umělci těch, kdož se nemuseli starat o to, kolik za svou práci dostanou. Tyto otázky bezprostředního ekonomického pozadí umělecké tvorby musí zajímat jak historiky, tak i historiky umění.

Pro vztah Čechů k habsburské dynastii ve druhé polovině 19. století je nejtypičtější to, že právě v umění relativně nejméně závislém na vládě a úřadech, v literatuře, nenajdeme u Čechů až na pár okrajových čítankových patriotů ani jediný článek o císaři, o Habsburcích. Zato velká pozornost je věnována českým králům předhabsburským, ale i těm více do roku 1871 než po něm. Zato symboly státoprávního postavení koruny české, korunovační klenoty, jsou uctívány o to více, že s nimi nebyl korunován vládnoucí císař. Staly se českými symboly státními - ne dynastickými.

Tento vnitřní odklon od monarchismu nezeslábl ani v letech osmdesátých, kdy se načas realizovala politická spolupráce staročechů s aristokratickými i jinými konzervativci rakouskými a haličskými. Naopak u sílící demokratické opozice, u socialistů i mladých nespokojenců spíše anarchizujícího smýšlení, se do středu kritiky přímo dostávala postava panovníkova. Tak tomu bylo zejména v radikálně demokratickém, nacionalistickém i socialistickém hnutí Omladiny v roce 1893, které vyvrcholilo demonstracemi v předvečer císařových narozenin dne 17. srpna 1893. Když se účastníci těchto demonstrací ocitli před soudem, a stálo jich tam přes devadesát, bylo jich 68 odsouzeno, někteří na 8, 6 a méně

let žaláře. Tyto rozsudky jsou vysvětlitelné teprve tehdy, když známe obsah oněch 91 letáčků, které se z těch stovek, co tři omladináři v noci před demonstrací rozmnožovali hektografem, ocitly v rukou policie. Byly uloženy v zalepené obálce v příloze soudních spisů a to, co na nich stálo, vskutku bylo možno charakterizovat jako zločin urážky Veličenstva: "Pryč s císařstvím! Chceme republiku!" "11 miliónů má gáže rakouský despota, ač jeho práce nestojí za halíř." "Oslu oslovovanému jako „Veličenstvo“ přejeme k letošním narozeninám bomby a dynamit." "Z Vídně se nám takhle píše - zejtra je tu velký shon - vystavuje se tu /63letý/ slon. - Ten největší z celé říše." "Starý Franto - zítra k svátku - vinšujeme Ti - oprátku." /21/ K menším výtržnostem učňovské a dělnické mládeže došlo téhož dne i v Plzni. /22/ Avšak nejen dělnická mládež a několik studentů dalo v tom roce najevo svou zlobu vůči mocnáři, svůj bojovný antimonarchismus. I temperamentnější lidé z řad české buržoazie se nechali strhnout k protimonarchistickým projevům. Jako opoziční akci připravili radikálnější z mladočeských předáků na 12. září 1893 banket na Žofíně právě na výroční den císařova reskriptu z roku 1871. Přišlo tam na 300 osob, avšak banket byl policií rozpuštěn. Vždyť právě v tento den byl v Praze vyhlášen výjimečný stav. Mnoho účastníků rozpuštěného žofínského banketu pak odešlo do restaurace "U Choděřů", kde bylo nakonec na pět set osob ze všech vrstev společnosti. Zde se pronášely projevy a poté, co se ozvalo volání: "Sochy dolů", srazil zámožný mladý mlynář V. Štěpánek bysty císaře a císařovny holí z podstavců. Byl potrestán mnohem mírněji nežli mladí demonstranti ze Staroměstského náměstí, avšak jeho čin a společnost, která vytvořila atmosféru, v níž se k tomuto činu odhodlal, svědčí o tom, že ani pro české živnostníky a podnikatele nebyla postava císařova nedotknutelná, naopak, soustředila se na ni jejich furiantská zloba. Když byli vyslýcháni svědkové, bylo mezi nimi 8 řezníků a uzenářů, 4 mlynáři, 4 pekaři a 35 jiných příslušníků pražské české buržoazní společnosti. /23/

To oboje byly jistě jen výtržnosti, ale odrážely skutečnost, že kult panovníka nabýval mezi Čechy opačného významu. Stával se symbolem vší nespravedlnosti, terčem všech neuspokojených ambicí. Jakoby se oddělila osoba od koruny, která jí sice příslušela, ale kterou si na hlavu vložit nedala. Čím méně byl milován František Josef, tím více byla uctívána česká královská koruna, symbol české státnosti. A právě proto, že se za tímto symbolem neskrývalo žádné monarchistické smýšlení ani hnutí, mohla zůstat po deseti-

letí ve znaku buržoazně demokratické i lidově demokratické republiky a mohla zůstat i v názvu naší měny, a to dodnes.

* * *

- /1/ Antonín Okáč, Český sněm a vláda před březnem 1847. Praha 1947
- /2/ Karel Havlíček, Epigramy, Praha 1920, str. 31
- /3/ Josef Jakub Toužimský, Na úsvitě nové doby. Praha 1898, str. 223 - 224
- /4/ tamtéž, str. 224
- /5/ tamtéž, str. 225
- /6/ tamtéž, str. 126
- /7/ Jaroslava Václavková, Písně roku 1848, Praha 1948, str. 47
- /8/ Eva Priesterová, Stručné dějiny Rakouska, Praha 1954, str. 385
- /9/ Zdeněk Nejedlý, Bedřich Smetana, kniha 7., Praha 1953, szt.498
- /10/ Karel Jírovec, Zachovej nám, Hospodine, Císaře a naši zem! Praha, s. d., str. 200
- /11/ LA PNP, Pozůstalost Josefa Jirečka, kde soupis dárců
- /12/ Jan Havránek, Česká politika, konzervativní aristokraté a uspořádání poměrů v habsburské říši v letech 1860 - 1867. Sborník historický, 17, Praha 1970, str. 72
- /13/ Václav Žáček, Recepce a odmítání austroslovanských názorů Lva Thuna, vyslovených v jeho brožuře o české literatuře, a její ohlas mezi slovanskými národy. Slavia, 49 /1980/, č. 1 - 2, str. 57 - 76
- /14/ Jan Havránek, František Palacký a Univerzita Karlova, AUC - Historia Universitatis Carolinae Pragensis, XXI/1, 1981, v tisku
- /15/ Karel Kazbunda, Stolice dějin na pražské univerzitě, část 2, Praha 1965, str. 51
- /16/ RSN IX, str. 428
- /17/ OSN XXV, str. 400
- /18/ LA PNP, Pozůstalost Františka Palackého, 11 B 9; Pozůstalost Josefa Jirečka
- /19/ J. Havránek, Česká politika, konzervativní aristokraté ..., str. 73 - 74

/20/ Jozef Butvin - Jan Havránek, Dějiny Československa III. Praha 1968, str. 308

/21/ Jan Havránek, Protirakouské hnutí dělnické mládeže a studentů a události roku 1893, AUC - HUCP, II/2, 1961, str. 69 - 70

/22/ tamtéž, str. 73

/23/ tamtéž, str. 79 - 80

* * *